

ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਭੂਮਿਕਾ

ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਕੌਰ

ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ

ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਾਲਜ, ਬੇਨੜਾ

ਤਹਿਸੀਲ ਪੂਰੀ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸੰਗਰੂਰ (ਪੰਜਾਬ)

Email-id :- sukhwinder10281@gmail.com

ਸਾਰ: ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦਾ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਧਰਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਜਨ-ਸਧਾਰਨ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਮਾਜ ਲਈ ਨੈਤਿਕ ਵਿਧਾਨ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਲਈ ਵੀ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ। ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੀ ਹੀ ਇੱਕ ਅਟੁੱਟ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਵੇਦ, ਵੇਦਾਂਗ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਚੋਲਿਆ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਚਾਰਨ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਨ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੀਰਥਾਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਸ਼ਰਮ ਅਤੇ ਅਖਾੜੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ। ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਮੇਂ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਮੇਂ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਵੀ ਦੋ ਮਤ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਵਰਦਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਸ ਪੇਪਰ ਅਧੀਨ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ, ਸਾਹਿਤਕ ਸੇਵਾ, ਕੀਰਤਨ, ਯੋਗ, ਆਯੁਰਵੇਦ, ਮੰਡਲੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ, ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜਿੱਤਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਅੰਦੋਲਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ।

ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ: ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਲਿਪੀਅੰਤਰ, ਕਖਾਏ, ਗਾਤੀ, ਚਿੱਪੀਆ, ਖੜਾਵਾਂ, ਤਾਉਸ, ਤਤਪਰ, ਮੁਖਬਰ, ਮਲੇਛ, ਗੁਰਭਾਈ।

ਉਦੇਸ਼

- 1) ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਸਬੰਧੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਵਾਉਣਾ।
- 2) ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਸਾਹਿਤ, ਕਥਾ, ਕੀਰਤਨ, ਆਯੁਰਵੇਦ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਭੂਮਿਕਾ ਬਾਰੇ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਣਾ।
- 3) ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਅੰਦੋਲਨ ਅਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਹੋਏ ਵਿਦਰੋਹ ਦੌਰਾਨ ਨਿਭਾਈ ਭੂਮਿਕਾ 'ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਣਾ।

ਖੋਜ ਵਿਧੀ

ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਨਿਰਮਲ ਆਸ਼ਰਮ ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼ ਦੇ ਰਸਾਲੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ।

1.0 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮੁੱਢ, ਵਿਕਾਸ, ਸੰਗਠਨ ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

2.0 ਵਿਸਥਾਰਿਤ ਜਾਣਕਾਰੀ

ਨਿਰਮਲ ਸ਼ਬਦ ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਨਿਰਮਲ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਪਵਿੱਤਰ, ਸੁੱਧ, ਮਲ ਰਹਿਤ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਿਰਮਲ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰਮਲ ਤੋਂ ਭਾਵ ਮੇਹ ਮਾਇਆ, ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਨਿੱਜ ਸਵਾਰਥ ਤੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨਾ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅੰਦਰ ਨਿਰਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਕਈ ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਢੰਗ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਲਈ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਤੇ ਤਨ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਲਈ ਲੋੜਵੰਦ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੇ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਰਵੱਈਆ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇੰਨਾ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ

ਕਰਨਾ ਤੇ ਕਰਾਉਣਾ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਦਰਸ਼ ਹੈ।

ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਆਰੰਭ ਬਾਰੇ ਦੇ ਮਤ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਇਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਸਮੇਂ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਦੂਸਰਾ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਤੇ 'ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ' ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਾਲੋਂ-ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਅਰਥ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਪਿਰਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਪਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਦੋ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਤੇ ਦੂਸਰੀ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ।¹¹

ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਆਰੰਭ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਨਾਲੋਂ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਕੋਈ ਵੱਖਰੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨਹੀਂ। ਸਗੋਂ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ।¹² ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੁਆਰਾ ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬਿਠਾਉਣ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਥਾਪਿਓ ਲਹਿਣਾ ਜੀਵਦ ਗੁਰਿਆਈ ਸਿਰ, ਛਤ੍ਰ ਫਿਰਾਇਆ,
ਮਾਰਿਆ ਸਿੱਕਾ ਜਗਤ ਵਿਚਿ ਨਾਨਕ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਚਲਾਇਆ।¹³

ਇਹ ਸਤਰਾਂ ਇਹੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਹੁਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਆਰੰਭ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੋਣ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਬਾਰੇ ਇਨਕਾਰੀ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੀਵਨ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਪੰਜ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਕਾਸ਼ੀ ਜਾਣ ਦੇ ਸੰਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ 52 ਕਵੀ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ। ਇਹਨਾਂ 52 ਕਵੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ 21 ਸ਼ਾਇਰ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਲਿਪੀਅੰਤਰ ਕੀਤਾ। ਇਕੱਲੇ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਰਾਏ ਨੇ 50 ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਚੰਦ੍ਰਸੈਨ ਸੈਨਾਪਤੀ ਨੇ ਚਾਣਕਯ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੀਤੀ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਦਾਚਾਰ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਦੂਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਕਿ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਪਾਉਣ ਲਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਰਾਬਤਾ ਕਰਨਾ ਵੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੋਰ ਕਦਮ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੇ ਸ਼ਸਤਰ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਸੰਕਲਨ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਲਿਆ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਪੰਡਤ ਰਘੁਨਾਥ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਕਥਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਹ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤੀ ਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇਵ ਭਾਸ਼ਾ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।¹⁴ ਪੰਡਤ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿੱਚ ਬੋਲੇ, ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਬੋਲੇ ਗੁਰ ਸੁਨਿ ਦੂਜ ਕੀ ਬਾਨੀ
ਹੇ ਦੂਜ ਮਹਾਂ ਮੁਢ ਅਭਿਆਨੀ
ਜੇ ਬਿਦਿਆ ਪਢਿ ਤੂੰ ਗਰਬੈ ਹੈ
ਮਮ ਸਿਖਨ ਕੇ ਸੁਦਰ ਕੈਹੈ
ਇਨ ਹੀ ਮੇਰੇ ਸਿੱਖਨ ਤੈ ਲਖ
ਬਿਦਯਾ ਬੇਦ ਪਚੈਗੇ ਦੂਜ ਦਖ
ਨਿਗਮਾਗਮ ਲੈ ਚੌਦਯ ਬਿਦਯਾ
ਮੈ ਨਿਜ ਪੰਥੈ ਦਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧਯਾ
ਜਿਨ ਕੇ ਤੂੰ ਸੁਦਰ ਬਤਰੈਹੈ
ਬਿਦਯਾ ਗੁਰੁ ਦਿੱਜਨੁ ਇਹ ਬੈਰੈਹੈ¹⁵

1686 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਾਗਮ ਬੁਲਾਇਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦੂਰ ਨੇੜੇ ਦੀ ਸੰਗਤ ਇਕੱਠੀ ਹੋਈ। 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵਿੱਦਿਆ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸਰਬੱਤ ਨੂੰ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪੰਜ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਬੁਲਾਇਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਕਰਮ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ

ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸੰਤ ਸੈਣਾ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਇਹ ਪੰਜੇ ਸਿੱਖ ਸੁਖਮ ਬੁੱਧੀ, ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ, ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ, ਸੈਲਾਨੀ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੇ ਤੇ ਉੱਚੇ ਆਚਰਨ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਫ਼ਰਮਾਇਆ, "ਤੁਹਾਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਸਤੇ ਕਾਸ਼ੀ ਭੇਜ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਕਖਾਏ ਬਸਤਰ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਸੰਨਿਆਸੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੇਦ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੋ। ਅੱਜ ਹੀ ਸਾਰੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਯਾਤਰਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦੇਣੀ, ਡੋਲਣਾ ਨਹੀਂ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਅੰਗ-ਸੰਗ ਹਨ। ਜੇ ਵਿੱਦਿਆ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ 12 ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਵਿੱਦਿਆ 12 ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਵੇਗੇ। ਇਸ ਵਰਦਾਨ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਪੰਡਤ ਬਣੇਗੇ। ਅੱਗੋਂ ਇਸ ਵਿੱਦਿਆ ਨੂੰ ਪੰਥ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਾਰਨਾ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤੁਹਾਡੀ ਨਿਰਮਲ ਬੁੱਧੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਮਲੇ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿਣਾ।" ਪੰਜੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਅੱਗੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ।

ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਭਗਵੇ ਵਸਤਰ ਧਾਰਨ ਕੀਤੇ, ਗਾਤੀਆਂ ਲਾ ਕੇ ਅਤੇ ਚਿੱਪੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਪੰਜੇ ਸਿੱਖ ਕਾਸ਼ੀ ਜਾਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਇਹ ਪੰਜੇ ਸਿੱਖ ਕਾਸ਼ੀ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਚੇਤਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਬੋਹੜ ਹੇਠ ਜਾ ਕੇ ਆਸਣ ਲਾ ਲਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਘਾਹ ਫੂਸ ਦੀ ਕੁਟੀਆ ਬਣਾ ਲਈ ਸੀ। ਇਹ ਸਥਾਨ ਚੇਤਨ ਮੱਠ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਪੰਡਤ ਸਦਾਨੰਦ ਜੀ ਕੋਲ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਯੋਗ ਅਧਿਆਪਕ ਸਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਦਾਨੰਦ ਜੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੇਤੂ ਅਧਿਆਪਕ ਸਨ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੰਜੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਲਗਨ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਹਾਸ-ਬਿਲਾਸ ਤੇ ਗੀਤ, ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਸਮਾਂ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਹ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਪਣਾ ਅਮੋਲਕ ਸਮਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰਦੇ ਸਨ। ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿੱਦਿਆ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਟੀਚੇ ਤੇ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਇਹ ਪੰਜੇ ਸੰਤ ਵਿਆਕਰਨ, ਵੇਦ, ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਵੇਦਾਂਤ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਬਣ ਗਏ। ਕਾਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹ ਗੱਲ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਨਵੇਂ ਆਏ ਪੰਜ ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਤ ਕੋਈ ਚਮਤਕਾਰੀ ਵਿਅਕਤੀ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਵਿੱਦਿਆ ਕੁੱਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਹੈ।

ਕਾਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਇਹ ਪੰਜੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਡਤ ਸਦਾਨੰਦ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਦੱਸੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮੰਗੀ। ਵਿੱਦਿਆ ਪੂਰੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਦਾਨੰਦ ਨੇ ਸਹਿਜ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਇਹਨਾਂ ਪੰਜ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਨਾਲ 'ਚੇਤਨ ਮੱਠ' ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਆਸ਼ਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਪੰਜੇ ਸੰਤ ਗਾਤੀਆਂ ਲਾਈ, ਖੜਾਵਾਂ ਪਹਿਨੀ, ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਚਿੱਪੀਆਂ ਤੇ ਗ੍ਰੰਥ ਲਏ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਲੰਮੇ ਪੈ ਕੇ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਏ, ਜਿਸ ਕੰਮ ਲਈ ਪੰਜੇ ਸੰਤ ਭੇਜੇ ਸਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਸਫ਼ਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਕੇ ਵਾਪਸ ਆਏ ਹਨ।

ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਘਾਲਣਾ, ਸਿਮਰਨ, ਸਬਰ ਸੰਤੋਖ ਤੇ ਵਿੱਦਿਆ ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਬਖ਼ਸ਼ੀਸ਼ਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਦੁਆਰਾ ਗਿਆਨ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਈਰਖਾ, ਲੋਭ, ਮੋਹ ਅਤੇ ਹੰਕਾਰ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰੇਗਾ। ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਭਗਵੇ ਵਸਤਰਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੋਣਗੇ। ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਸੰਤੋਖ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣਗੇ। ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਆਲਸ ਰਹਿਤ, ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਸ਼ਟ ਤੇ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨਗੇ। ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਨਿਰਮਲਾ ਸੰਤ ਹੈ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਦਾ ਬੁਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਹਨਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀਆਂ ਉਪਰ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਦਾ ਕੋਈ ਬੰਧਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸੰਸਾਰੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਅਨੰਦ ਕੇਵਲ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਹੀ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਘਰ-ਘਰ ਤੇ ਪਿੰਡ-ਪਿੰਡ ਨਾਮ ਬਾਣੀ ਤੇ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਨਗੇ। ਨਿਰਮਲੇ ਪੰਥ ਦੀ ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਰਹਿਤ ਮਰਿਆਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਥ ਦਸਾਂ ਸਤਿਗੁਰੂਆਂ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਜੋਤ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਇਸ਼ਟ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਾਨ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਾਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਿਰਮਲਾ ਸੰਤ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ।

ਨਿਰਮਲਾ ਸੰਤ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਪੇਥੀਆਂ ਲਿਖ ਕੇ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਹਿਤ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਵੰਡਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਦਾਸੀਆਂ, ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਬਣ ਕੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਸੁਭਾਵਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਫ਼ ਸੁਥਰੇ ਭਗਵੇ ਜਾਂ ਚਿੱਟੇ ਵਸਤਰ ਪਹਿਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿੱਚ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਧਾਰਨ ਕਰਨ, ਵਿੱਦਿਆ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਅਭਿਆਸ, ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੁਚੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਭਲਾਈ ਵਾਸਤੇ ਪਿੰਡ-ਪਿੰਡ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਕਸਦ ਲਈ ਪਿੰਡਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਡੇਰੇ ਕਾਇਮ ਕਰਕੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਚਾਨਣ ਫੈਲਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੇਂਡੂ ਬੰਚਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿੱਦਿਆ ਪੜ੍ਹਾ ਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪਾਠੀ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਬਣਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਨਿਰਮਲੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਿਪੁੰਨ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੰਗੀਤ ਰਾਗ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਵਿੱਚ ਯੋਗਤਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਗ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਦੁਆਰਾ ਨਾਮ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਮਿਸ਼ਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਲੇ) ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਗੀ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨੀਏ ਹੋਏ ਹਨ ਜੋ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਬਿਲਾਵਲ ਦੀ ਚੌਕੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਆਪ ਕੇਵਲ ਰਾਗੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਨਾਮ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਅਤੇ ਉੱਚ ਜੀਵਨ ਵਾਲੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਸਨ। ਆਪ ਦਾ ਡੇਰਾ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਡੇਰੇ ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਨ ਰਾਗੀ ਹੋਏ ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਚੌਕੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਇੱਥੋਂ ਸੇਵਾ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਰਾਗੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੰਤ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਵੀ ਮਹਾਨ ਕੀਰਤਨੀਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸਿੰਘ ਨੇ 50 ਸਾਲ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਤਾਉਸ ਵਜਾਉਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸਨ।

ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਵਿੱਦਿਆ ਗੁਰਬਾਣੀ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਮੰਡਲੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਕਿ ਇਕ ਚਲਦਾ ਫਿਰਦਾ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਜੱਥਾ ਸੀ। ਮੰਡਲੀਆਂ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਦੀਆਂ ਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹਾਸਲ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਤੇ ਖੋਜ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਮੰਡਲੀ ਦੇ ਮੁਖੀ ਨੂੰ ਮੰਡਲੇਸ਼ਵਰ ਜਾਂ ਮਹਾਂਮੰਡਲੇਸ਼ਵਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਿਰਮਲੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਸੁਆਮੀ ਜਵਾਲਾ ਦਾਸ ਜੀ ਦਾਦਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਮੰਡਲੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਪੜ੍ਹੇ ਹਨ। ਪੰਡਤ ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੰਡਲੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਤ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਸੰਤ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਆਂ ਮੰਡਲੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੰਡਲੀਆਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ਼ੁੱਧ ਪਾਠੀ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਜੋ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਨੂੰ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਵਰਦਾਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਿਰਮਲੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਏ ਹਨ।

ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਚਿਕਿਤਸਾ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਰਹੇ। ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਹਸਪਤਾਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਰੋਗੀਆਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਦਵਾਈ ਮੁਫ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਵਿੱਦਿਆ ਨੂੰ ਜੀਵਿਤ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਵੀ ਨਿਰਮਲੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਹੀ ਸਨ। ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਪਰ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਆਪਣੇ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਨਵੇਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਵਿੱਦਿਆ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਉਪਰ ਮੌਲਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਵੀ ਲਿਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਟੀਕੇ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਨਿਰਮਲ ਸੰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਡਤ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਅਨੰਦਪੁਰ, ਮਹੰਤ ਚੰਦਨ ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਹਮਕੁਟੀ ਕਾਸ਼ੀ, ਮਹੰਤ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਗੁਰੂਸਰ ਖੁੱਡਾ, ਪੰਡਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਡਤ ਹਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਉਰੋ, ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਵੈਦ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ ਹਨ।

ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਜੋਤਿਸ਼ ਦੇ ਵੀ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਏ ਹਨ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਠਾਕੁਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਥੋਰੇ ਖਾਲਸੇ, ਪੰਡਤ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਅਨੰਦਪੁਰ, ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਫੁਲਾਂ, ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਮਾਹਲ ਕਲਾਂ, ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਜੀਤਵਾਲ ਦੇ ਨਾਂ ਲਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਵਿੱਚ ਮਹਾਨ ਯੋਗਾ ਅਭਿਆਸੀ ਸੰਤ ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ ਵੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਜੋ ਸੈਕੜਿਆਂ ਨੂੰ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਯੋਗ ਵਿੱਦਿਆ ਸੰਤ ਚੰਪਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਯੋਗੀਰਾਜ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਨ। ਉਹ 145 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮਲੀਨ ਹੋਏ।⁶

ਨਿਰਮਲ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਪਣਾ ਵਡਮੁੱਲਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨੀ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਧਰਮ, ਕਰਮ ਕਾਂਡ, ਵੇਦਾਂਤ, ਇਤਿਹਾਸ, ਟੀਕੇ, ਕੋਸ਼, ਛੰਦ ਸ਼ਾਸਤਰ

ਅਤੇ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਨ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਡਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਪੰਡਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ, ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਬਦਨ ਸਿੰਘ ਮੇਖਵਾਂ, ਮਹੰਤ ਗਣੇਸ਼ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ ਹਨ। ਕਈ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾਨ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਟੀਕੇ, ਕੋਸ਼, ਸਾਹਿਤ ਦਰਸ਼ਨ, ਛੰਦ ਸ਼ਾਸਤਰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਗ੍ਰੰਥ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਰ ਪੰਥਕ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਹੋ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵੀ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਹੀ ਹਨ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਦਿਆ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਪੂਰਨ ਸਨ ਹੀ ਪਰ ਸ਼ਸਤਰ ਵਿੱਦਿਆ ਵਿੱਚ ਵੀ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤੇਗ਼ ਦੇ ਧਨੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਸ਼ਸਤਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਮ ਅਤੇ ਕੌਮ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤਤਪਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਤੇ ਸੰਗਰਾਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ, ਜੋ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਚਲਾਏ ਸਨ।

ਸਿੱਖ-ਰਾਜ 'ਤੇ ਆਈ ਹਰੇਕ ਮੁਸੀਬਤ ਸਮੇਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਤਨਦੇਹੀ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਦਿਆ ਵਿੱਚ ਬਾਬਾ ਦਰਗਾਹਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹੈ। ਆਪ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰੀ ਸਿੱਖ ਰਹੇ ਸਨ। ਨਾਂਦੇੜ ਤੱਕ ਆਪ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਸਾਥੀ ਰਹੇ, ਇੱਥੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਹਰਿਦੁਆਰ ਜਾ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰੋ। ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ 1710 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਦਸਮ ਸਤਿਗੁਰੂ ਤੋਂ ਕੇਵਲ ਦੋ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਕਨਖਲ ਆ ਗਏ। ਆਪ ਨਾਲ ਕਈ ਮਹਾਨ ਸੰਤ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਕੁੱਲੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਆਪ ਗੰਗਾ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਉੱਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਇੱਕ ਵਾਰ ਨਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਦੇ ਰੁਹੋਲਿਆਂ ਨੇ ਜਵਾਲਾਪੁਰ ਦੇ ਨਵਾਬ ਰਾਏ ਅਹਿਮਦ ਉੱਤੇ ਗੰਗਾ ਦੇ ਪਾਰ ਤੋਂ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹਮਲੇ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਨਵਾਬ ਘਬਰਾ ਗਿਆ ਬਾਬਾ ਦਰਗਾਹਾ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਉਸਦੀ ਬੇਨਤੀ ਮੰਨ ਕੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਮੋਰਚੇ ਤੇ ਡਟ ਗਏ। ਰੁਹੋਲੇ ਬਾਬਾ ਦਰਗਾਹਾ ਦੇ ਤੀਰਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ ਅਤੇ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਗਏ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਰਾਏ ਅਹਿਮਦ ਨੇ ਪੂਰੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਲਈ। ਪਰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਭੱਜ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦਾ ਪੰਚਪੁਰੀ ਵਿੱਚ ਡੰਕਾ ਵੱਜ ਗਿਆ। ਨਵਾਬ ਰਾਏ ਅਹਿਮਦ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦਾ ਸੇਵਕ ਬਣ ਗਿਆ। ਅਨੇਕਾਂ ਉਪਹਾਰ ਲੈ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਾਸਤੇ ਚਾਰ ਚੁਫੇਰੇ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਪਟਾ ਲਿਖ ਕੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਅੱਗੇ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ 'ਬਾੜਾ ਬਾਬਾ ਦਰਗਾਹਾ ਸਿੰਘ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਡੋਗਰਿਆਂ, ਸੰਧਾਂਵਾਲੀਆ, ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਕਤਲਾਂ ਅਤੇ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਡੋਗਰਿਆਂ ਤੇ ਸੰਧਾਂਵਾਲੀਆ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ, ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਕੰਵਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੁਣ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰਾ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੋ ਰਾਜਕੁਮਾਰਾਂ ਕੰਵਰ ਕਸ਼ਮੀਰਾ ਸਿੰਘ, ਕੰਵਰ ਪਿਸ਼ੌਰਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਰਨ ਵਾਸਤੇ ਫ਼ੌਜ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਇਕੱਠ ਹੋ ਕੇ ਸੰਤ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚੇ। ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰੇ ਨੇ ਬਾਬਾ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਭੇਜੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿਓ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਫ਼ੌਜ ਹਮਲਾ ਕਰੇਗੀ।

ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, "ਅਸੀਂ ਸਾਧੂ ਹਾਂ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਹੱਥੀ ਨਹੀਂ ਫੜਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਗਊ ਦੇ ਗਲ ਵਿੱਚ ਰੱਸਾ ਪਾ ਕੇ ਕਸਾਈ ਨੂੰ ਫੜਾਉਣਾ ਛੱਡੀ ਦਾ ਧਰਮ ਨਹੀਂ, ਜਦੋਂ ਇੱਛਾ ਹੋਵੇ ਫ਼ੌਜ ਭੇਜੋ ਸਾਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਰਜ਼ੀ ਲੈ ਜਾਣਾ। ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਸਾਡੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਸਵਾਸ ਹੈ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਫੜਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ।" ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਡੋਗਰਾ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਲਾਲਾ ਪੀਲਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਡੋਗਰਿਆਂ ਦੀਆਂ 12 ਪਲਟਣਾਂ, 500 ਜੰਬੂਰੇ, 120 ਤੋਪਾਂ ਲੈ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਸੁਣ ਕੇ ਮਾਝੇ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਵੀ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਕੋਲ ਪੁੱਜਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ, "ਮਲੇਛ ਪੰਥ ਦੇ ਅੱਗੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਚੁੱਕਣਾ। ਜ਼ਾਲਮ ਆਉਣਗੇ ਭਿਆਨਕ ਲੁੱਟ ਤੇ ਤਬਾਹੀ ਮੱਚੇਗੀ। ਸਾਡਾ ਸਰੀਰ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਉੱਡ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਹ ਜੋ ਸਰੀਰ ਦਿਸ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।" ਡੋਗਰਿਆਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਸੁਣ ਕੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਅਜਿਹੇ ਸਿੰਘ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ ਜੋ ਬੁਰਫ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਲੜ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਜਥੇ ਵਿੱਚ ਰਾਜੇ, ਸਰਦਾਰ, ਮਹੰਤ, ਤਖਤਾਂ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ, ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸੇਵਾਦਾਰ, ਜਨ-ਸਧਾਰਨ ਪ੍ਰੇਮੀ ਬਾਬਾ ਜੀ ਵਾਸਤੇ ਜਾਨ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਬਰ ਤਿਆਰ ਸਨ। 13 ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ

ਘੋੜਿਆਂ ਤੇ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਸਮੇਤ 26 ਹਜ਼ਾਰ ਦਾ ਇਕੱਠ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਭਰਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਵਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ। ਸਾਧੂ ਦਾ ਗਹਿਣਾ ਖਿਮਾ ਤੇ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।"

25 ਵੈਸਾਖ ਸੰਮਤ 1901 ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਹਰੀਕੇ ਪੱਤਣ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਆਪ ਨੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ, ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਲੰਗਰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਲਾਹੌਰ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਹਰੀ ਕੇ ਪੱਤਣ ਪੁੱਜ ਗਈਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕੰਵਰ ਕਸ਼ਮੀਰਾ ਸਿੰਘ, ਕੰਵਰ ਪਿਸ਼ੌਰਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਪਰ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤੇ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਲੋਥਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਲੱਗ ਗਏ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ 18 ਗੋਲੀਆਂ ਲੱਗੀਆਂ, ਤੋਪ ਦੇ ਗੋਲਿਆਂ ਤੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਹੁਣ ਫ਼ੌਜ ਡੇਰੇ ਵਿੱਚ ਵੜ ਗਈ ਅਤੇ ਡੇਰੇ ਨੂੰ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਗੋਲੀਆਂ ਖਾ ਕੇ ਵੀ ਬਾਬਾ ਜੀ ਆਤਮਿਕ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ। ਭਾਈ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਤੁਸੀਂ ਨੌਰੰਗਾਬਾਦ ਜਾ ਕੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ, ਡੇਰਾ ਚਲਾਉਣਾ। ਅਸੀਂ ਸਰੀਰ ਪਲੰਘ ਉੱਪਰ ਛੱਡਾਂਗੇ। ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਪਲੰਘ ਸਮੇਤ ਦਰਿਆ ਵਿੱਚ ਬਹਾ ਦੇਣਾ।

27 ਵੈਸਾਖ ਸੰਮਤ 1901 ਦਿਨ ਮੰਗਲਵਾਰ ਨੂੰ 76 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਬਾਬਾ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਹਮਲੀਨ ਹੋ ਗਏ। ਸੰਤ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਲੰਘ ਚੁੱਕ ਕੇ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਵਿੱਚ ਬਹਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਆਪ ਨੌਰੰਗਾਬਾਦ ਡੇਰੇ ਵਿੱਚ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਬਾਬਾ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਸਹਿਜ ਪਾਠ ਅਤੇ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਆਰੰਭ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਭੋਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨੌਰੰਗਾਬਾਦ ਦਾ ਮਹੰਤ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਹੋਈ, ਬਹੁਤ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਬਾਬਾ ਖੁਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਹੰਤ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਬਾਬਾ ਖੁਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੀਸ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਦਸਤਾਰ ਉਤਾਰ ਕੇ ਬਾਬਾ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਬਾ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਰਹਿ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਹੰਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਭਾਈ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਹਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਾਬਾ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਡੇਰਾ ਨੌਰੰਗਾਬਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਆਪ ਦਿਨ ਰਾਤ ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ ਸਤਸੰਗ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚਲਾਉਂਦੇ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਡੇਗਰਿਆਂ ਦੀ ਗਦਾਰੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਕੁਟਲ ਨੀਤੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਡੁੱਬ ਰਹੀ ਬੇੜੀ ਨੂੰ ਪਾਰ ਉਤਾਰਨ ਲਈ ਦਿਨ ਰਾਤ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਇੱਕ ਮੁਖਬਰ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੂਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਿੱਖ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸ਼ੱਕੀ ਸੁਭਾਅ ਬਾਰੇ ਕਈ ਖ਼ਬਰਾਂ ਮਿਲ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਹਰ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਆਖਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੀ ਮੁਖਬਰੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਫ਼ਰੰਗੀ ਨੇ ਬਾਬਾ ਮਹਾਰਾਜ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। 50 ਸਿਪਾਹੀ ਲੈ ਕੇ ਕੈਮਲ ਸਿੰਘ ਥਾਣੇਦਾਰ 15 ਜੂਨ 1847 ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਸਥਾਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਆਇਆ। ਪਰ ਬਾਬਾ ਜੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਥੋਂ ਚਲੇ ਗਏ। ਫ਼ਰੰਗੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਰੱਖੇਗਾ ਜਾਂ ਪਨਾਹ ਦੇਵੇਗਾ ਉਸ ਦਾ ਘਰ ਘਾਟ, ਜਾਇਦਾਦ, ਜੰਗੀਰ ਜ਼ਬਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਲਈ 1000 ਰੁਪਏ ਦਾ ਇਨਾਮ ਵੀ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਜੇ ਮਗਰੋਂ 10 ਹਜ਼ਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

23 ਜੂਨ 1847 ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਏ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਾ ਕੇ ਬਾਬਾ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸੰਪਤੀ ਨਿਲਾਮ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਇਹ ਵੀ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਬਾਬਾ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਨੱਕ ਅਤੇ ਕੰਨ ਕੱਟ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣਗੇ। ਫ਼ਰੰਗੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਹ ਸ਼ੱਕ ਸੀ ਕਿ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਮਿਲ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਜੰਗ ਆਰੰਭ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਕਰਕੇ 19 ਅਗਸਤ 1847 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰਕੇ ਸੇਖੂਪੁਰੇ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਬਾਬਾ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਹੁਣ ਬਾਬਾ ਜੀ ਅਤੇ ਫ਼ਰੰਗੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿੱਚ ਲੁਕਣਮੀਟੀ ਦੀ ਖੇਡ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਕਪਤਾਨ ਕਾਕਸ ਨੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਸੇਖੂਪੁਰੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਘੇਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਉਹ ਉਥੋਂ ਵੀ ਬਚ ਨਿਕਲੇ। ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਖ਼ਬਰ ਪੁੱਜੀ ਕਿ ਬਾਬਾ ਜੀ 8 ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਚਨਾਬ ਨਦੀ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਗਏ ਹਨ। ਫ਼ਰੰਗੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਹ ਵਿੱਚ ਸਾਹ ਆਇਆ। ਝੰਗ ਤੋਂ ਬਾਬਾ ਮਹਾਰਾਜ ਮੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਕਾਕਸ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਘੇਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਉੱਥੇ ਵੀ ਮੂੰਹ ਦੀ ਖਾਣੀ ਪਈ।

ਡੇਗਰਾ ਗਰਦੀ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖ ਮੁਲਤਾਨ, ਚੇਲਿਆਂਵਾਲੀ, ਗੁਜਰਾਤ ਅਤੇ ਰਾਮ ਨਗਰ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਹਾਰ ਗਏ। ਸਭ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅੱਗੇ ਗੋਡੇ ਟੇਕ ਦਿੱਤੇ। ਪਰ ਬਾਬਾ ਬਿਕਰਮ ਸਿੰਘ ਊਨਾ, ਕਰਨਲ ਰਛਪਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬਾਬਾ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਥਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੁੱਟੇ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਅਟਕ ਕੋਲ ਮੁੜ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਲੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਸਰਦਾਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਸਹਿਮਤ ਨਾ ਹੋਏ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਤੋਂ ਅਲੋਪ ਹੋ ਕੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਦੇਵੀ ਬਟਾਲਾ, ਚੰਬੀ (ਕਸ਼ਮੀਰ) ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ। ਹੁਣ ਉਹ ਗੁਰੀਲਾ ਜੰਗ ਕਰਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਬਣਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ

ਗੋਰਿਆਂ ਦੇ ਪੰਜੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਆਪਣੀ ਛਤਰ ਛਾਇਆ ਹੇਠ ਰੱਖ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਜੰਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸੰਤ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਲਾਈ। ਇਹ ਜਥਾ ਲਾਹੌਰ ਜਾ ਕੇ ਇੱਕ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਵਿੱਚ ਰੁਕਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਸੱਕ ਦੇ ਕਾਰਨ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਨੂੰ ਸੇਖੂਪੁਰੇ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਇਲਾਹਾਬਾਦ, ਬਨਾਰਸ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਚਨਾਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਚਨਾਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਨੇਪਾਲ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਵੀ ਬਾਬਾ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੰਜ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪੂਰੀ ਕਰਵਾਈ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਲੈ ਜਾਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਗਈ।

ਬਾਬਾ ਜੀ ਜੰਮੂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਿਆਰਪੁਰ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨ ਲਈ ਮਾਝੇ ਤੇ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਯੋਜਨਾ ਅਧੀਨ ਉਹ ਆਦਮਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜਲੰਧਰ ਵਿਖੇ ਇੱਕ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਮੀਟਿੰਗ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਮੁਖਬਰ ਨੇ 28 ਦਸੰਬਰ 1849 ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਹੈਨਰੀ ਵੈਨਸਟਾਰਟ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ। ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ 30-40 ਸਿਪਾਹੀ ਤੇ ਇੱਕ ਕੋਤਵਾਲ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਪੁੱਜ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 21 ਸਿੰਘਾਂ ਸਮੇਤ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤੇ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ 'ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਖੁਸ਼ੀ ਮਨਾਈ। ਜਦੋਂ ਬਾਬਾ ਮਹਾਰਾਜ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਗਾਰਡਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈਆਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਅੱਗੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾਇਆ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖ ਗਾਰਡਾਂ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਗਾਰਡ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਗਈ।

ਅੰਤ 23 ਮਾਰਚ 1850 ਨੂੰ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਿੰਘਾਪੁਰ ਭੇਜਿਆ। ਬਾਬਾ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਬਾਬਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਿੰਘਾਪੁਰ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਉੱਪਰਲੀ ਛੱਤ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਕਮਰੇ ਦੇ ਚੁਫੇਰੇ ਹੋਰ ਵੀ ਉੱਚੀ ਦੀਵਾਰ ਖੜੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਕਮਰੇ ਦੀਆਂ ਖਿੜਕੀਆਂ ਵੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਪਰ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਇਹ ਕਾਲ ਕੋਠੜੀ ਬੰਧਨ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਾ ਹੋਈ। ਸਗੋਂ ਇਕਾਗਰਤਾ ਵਾਸਤੇ ਇਕਾਂਤ ਸਥਾਨ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕਮਾਂਡਰ ਵੱਲੋਂ ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਚਿੱਠੀ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਬਹੁਤ ਮਿਲਣਸਾਰ ਸੀ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਤਾਜ਼ੀ ਹਵਾ ਆਉਣ ਲਈ ਕੋਈ ਰੌਸ਼ਨਦਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਈ ਸਾਲ ਇੱਕ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਿਹਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਗੋਡਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦਰਦ ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਮੋਤੀਆਂ ਬਿੰਦ ਉੱਤਰ ਆਇਆ ਸੀ।

1 ਜੁਲਾਈ 1856 ਨੂੰ ਸਰਜਨ ਮਿਸਟਰ ਜੈਸਕਪੁਰ ਸਿੰਘਾਪੁਰ ਜੇਲ੍ਹ ਨੇ ਆਪਣੀ ਛਿਮਾਰੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਸਹਾਇਕ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਿਹਤ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਹੈ, ਪਰ ਬਾਬਾ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਿਹਤ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਵਿਗੜਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜੀਭ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਕੈਂਸਰ ਹੈ। ਖੂਨ ਡਿੱਗਣ ਕਾਰਨ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਦਬੂ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਹਵਾ ਦੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਵਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਦੋ ਵਾਰ ਸੈਰ ਕਰਵਾਈ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਸਰਜਨ ਮਿਸਟਰ ਜੈਸਕਪੁਰ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਤੇ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਬਾਬਾ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀਆਂ ਇਹ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਗ਼ਲਤ ਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਪੈਦਾਵਰ ਸਨ। ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦੀ ਮਹਾਨ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਬਾਬਾ ਮਹਾਰਾਜ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਤਸੀਹੇ ਸਹਾਰਦੇ ਹੋਏ 5 ਜੁਲਾਈ 1856 ਨੂੰ ਸਿੰਘਾਪੁਰ ਦੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਲੋਕ ਸੁਧਾਰ ਗਏ।

ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦੇ ਉੱਘੇ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਖੁਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੌਰਾਨ ਬਾਬਾ ਖੁਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 20-25 ਸਿੰਘਾਂ ਸਮੇਤ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਕੇ ਹੈਰੀਸਨ ਦੇ ਕੈਂਪ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਧਰਮ ਪਤਨੀ ਚੰਦ ਕੌਰ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਡਰਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਬਾਬਾ ਖੁਦਾ ਸਿੰਘ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਬਾਬਾ ਖੁਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ

ਸੇਵਕ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮਾਨਤ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮਨ੍ਹਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਕਾਂਤ ਸਥਾਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਿਮਰਨ ਵਿੱਚ ਮਨ ਇਕਾਗਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਪਰ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਾਬਾ ਖੁਦਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੋਢੀ ਸਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵੀ ਜ਼ਮਾਨਤ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ। 10 ਦਿਨ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਮਿਲਣ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ। ਇੱਥੇ ਵੀ ਆਪ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਆਪ ਨਿਰੋਲ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਅਕਤੀ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸੰਸਾਰਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਆਪ ਡੇਹਰਾ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਈ ਚਲੇ ਗਏ। ਡੇਹਰਾ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਦੇ ਮਹੰਤ ਨੇ ਮੁਖਬਰੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਬਾਬਾ ਖੁਦਾ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਦੇ ਗੁਰਭਾਈ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਾਬਾ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਮੁਖਬਰੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਬਾਬਾ ਖੁਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਬੇਦੀ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹੋਰ ਬੇਦੀ ਸਾਹਿਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੇ ਜ਼ਮਾਨਤ ਦੇ ਕੇ ਬਾਬਾ ਖੁਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਛੁਡਵਾਇਆ। ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅੰਦਰੋਂ ਡਰੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਬਾਬਾ ਖੁਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਰੱਖਣ ਲੱਗੇ। ਬਾਬਾ ਖੁਦਾ ਸਿੰਘ ਨੌਰੰਗਾਬਾਦ ਡੇਰੇ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ। ਨੌਰੰਗਾਬਾਦ ਦੇ ਨੰਬਰਦਾਰ ਫ਼ਤਿਹ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਤਾਬ ਸਿੰਘ ਟੁੰਡੇ ਨੇ ਮੁਖਬਰੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਨੌਰੰਗਾਬਾਦ ਦੇ ਡੇਰੇ ਵਿੱਚ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਖੀਰਾ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਖੁਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹਨ।

ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸੈਂਡਲ ਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਕਮਾਂਡਰ ਹੈਰੀਸਨ ਨੇ ਬਾਬਾ ਖੁਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਬੁਲਾਇਆ। ਆਪ ਇੱਥੇ ਕਾਲਿਆਂਵਾਲੀ ਦੇ ਬੁੰਗੇ ਵਿੱਚ ਠਹਿਰੇ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਦੇ ਥਾਣੇਦਾਰ ਨੇ ਨੌਰੰਗਾਬਾਦ ਦੇ ਡੇਰੇ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲਈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਡੇਰੇ ਨੂੰ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਤੱਕ ਪੁੱਟਿਆ, ਪਰ ਕੁੱਝ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਬਾਬਾ ਖੁਦਾ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦਾ ਡਰ ਸਤਾਉਣ ਲੱਗਾ। ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸੈਂਡਲ ਨੇ ਬਾਬਾ ਖੁਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਬਾਬਾ ਮਹਾਰਾਜ ਨਾਲ ਕੀ ਸਬੰਧ ਹਨ? ਬਾਬਾ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰ ਭਾਈ ਹੋਣ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ ਦੱਸਣ ਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਚਾਰ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਸੰਤ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਅਮੋਲਕ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਾਬਾ ਖੁਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜ਼ਮਾਨਤ ਕਰਵਾਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਾਬਾ ਖੁਦਾ ਸਿੰਘ ਲਾਹੌਰ ਜਾ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ। ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਬਾਬਾ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਬਾਬਾ ਖੁਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੀ ਇੱਕ ਨਕਲੀ ਚਿੱਠੀ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸੈਂਡਲ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ। ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਬਾਬਾ ਖੁਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਇਸ ਚਿੱਠੀ ਸਬੰਧੀ ਪੁੱਛ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਚਿੱਠੀ ਨਕਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰ ਫਿਰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਭਾਈ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਜ਼ਮਾਨਤ ਦਿੱਤੀ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਲਾਹੌਰ ਆਪਣੇ ਡੇਰੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਰਹੇ। ਇਹ ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਖੁਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਡੇਰੇ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ। ਆਪ ਨੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ 15 ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਸੱਚਖੰਡ ਜਾਵਾਂਗੇ। 5 ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਨੇ ਖਾਣਾ-ਪੀਣਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਅੱਸੂ ਵਦੀ ਦਸਵੀਂ ਸੰਮਤ 1918 ਬਿਕਰਮੀ ਨੂੰ ਆਪ ਸੱਚਖੰਡ ਜਾ ਬਿਰਾਜੇ।

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਜੋ 1920 ਤੋਂ 1925 ਤੱਕ ਚੱਲੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਵੱਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹੰਤ ਮੂਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਂ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਕੈਦ ਵੀ ਕੱਟੀ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੰਤ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ, ਸੰਤ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦਿੱਲੀ, ਸੰਤ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਰਾਣਾ ਹਰਿਦੁਆਰ, ਸੰਤ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਬੋਪਾਰਾਏ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਜੈਤੋ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੰਤ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਦਲੇਲ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੰਤ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਦੇਣ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸੰਤ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਲਈ ਤਤਪਰ ਰਹੇ ਹਨ।

3.0 ਸਿੱਟਾ

ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦਾ ਅਭਿੰਨ ਅੰਗ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਲਈ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਕਥਾ, ਕੀਰਤਨ, ਆਯੁਰਵੇਦ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਡਮੁੱਲਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਹੋਏ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹੈ।

4.0 ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਗਿੱਲ, ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ (2009), ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਉਦਭਵ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਸਰਬਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾਦਕ), ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼

- ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ, ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਅੰਕ ਪਹਿਲਾ-ਦੂਜਾ, ਜੂਨ-ਦਸੰਬਰ, (ਪੰਨਾ 1) ਪਟਿਆਲਾ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ।
2. ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ (2009), ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਅਤੇ ਨਿਰਮਲ ਆਸ਼ਰਮ, ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼, (ਪੰਨਾ 18) ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਭਾਈ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ।
 3. ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰਾਂ, ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 45
 4. ਗਿੱਲ, ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ (2009), ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਉਦਭਵ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਸਰਬਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾਦਕ), ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ, ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਅੰਕ ਪਹਿਲਾ-ਦੂਜਾ, ਜੂਨ-ਦਸੰਬਰ, (ਪੰਨਾ 6) ਪਟਿਆਲਾ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ।
 5. ਗਿਆਨੀ, ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ (2009), ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਹਵਾਲਾ ਕੋਠਾ ਗੁਰੂ, ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾਦਕ), ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦੀ ਗੌਰਵ ਗਾਥਾ (ਪੰਨਾ 23) ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪ੍ਰਿੰਟਵੈੱਲ।
 6. ਕੋਠਾ ਗੁਰੂ, ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ (2009), ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਭਾਸ਼ਕਰ (ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਇਤਿਹਾਸ) (ਪੰਨਾ 46) ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼ (ਉੱਤਰਾਖੰਡ), ਨਿਰਮਲ ਆਸ਼ਰਮ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਵਿਭਾਗ।
 7. ਕੋਠਾ ਗੁਰੂ, ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ (2009), ਨਿਰਮਲੇ ਪੰਥ ਦਾ ਸ੍ਰੁੱਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ, ਸਰਬਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾਦਕ), ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ, ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਅੰਕ ਪਹਿਲਾ-ਦੂਜਾ, ਜੂਨ-ਦਸੰਬਰ, (ਪੰਨੇ 165-189) ਪਟਿਆਲਾ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ।